

Korte bijdrage

Dient de psychiatrie te wachten tot het lichaam-geestprobleem opgelost is?

door H. Koers

Samenvatting

Het artikel behandelt filosofische opvattingen over het lichaam-geestprobleem, met accent op recente vormen van materialisme. Geconcludeerd wordt dat bij de huidige stand van zaken geen bevredigende oplossing bestaat. Interactionisme heeft bezwaren, idealisme en materialisme ook. Mogelijk integreert een toekomstige 'neurofilosofie' de gedragswetenschappelijke benadering en de neurowetenschappen. Inmiddels kan de psychiatrie niet worden gereduceerd tot psychotherapie of neurobiologie, ze blijft geneeskunde van lichaam én geest.

Inleiding

Behandeld worden verschillende filosofische opvattingen over het lichaam-geestprobleem, met accent op recente vormen van materialisme. Voor een meer volledig overzicht wordt verwezen naar Bolton & Hill (1996), Marres (1985), Meijzing (1986), Mooij (1988) en Popper & Eccles (1977). Daarna komt de vraag aan de orde of de hedendaagse psychiatrie door dit probleem wordt beïnvloed.

Wat is het lichaam-geestprobleem?

Descartes onderscheidde 'denkende substantie' (res cogitans) en 'uitgebreide substantie' (res extensa). Denkende substantie is de geest: onzichtbaar, zonder vorm, kleur of ruimtelijke uitgebreidheid, ondeelbaar en onstoffelijk (Bolton & Hill 1996).

Het lichaam, uitgebreide substantie, volgt de wetten van de materie. Lichaam en geest ontmoeten elkaar in de epifyse, een orgaan zonder verdere bekende functie. Daarmee is het lichaam-geestprobleem een feit: hoe kan de onruimtelijke geest ergens zetelen? En hoe kan de onstoffelijke ziel inwerken op het lichaam?

Lichaam én geest zonder wederzijdse beïnvloeding: dualisme zonder interactie

Geulincx laat de twee verschillende substanties niet op elkaar inwerken. Lichaam én geest lopen parallel als twee gelijklopende uurwerken. Ze gaan samen omdat God het een bij de gelegenheid (*occasio*, vandaar *occasionalisme*) van het ander produceert (Popper & Eccles 1977).

Leibniz verdedigt een andere vorm van *parallelisme*. Hierin combineert God niet telkens lichaam en geest op het moment dat iets gebeurt, maar heeft Hij dit lang tevoren vastgelegd: in 'Harmonia praestabilita' (Russell 1946).

Het *epifenomenalisme* erkent de geest slechts als bijverschijnsel. Er is éénzijdige interactie: het lichamelijke veroorzaakt wel het geestelijke, omgekeerd niet. Vanuit de evolutietheorie is onwaarschijnlijk dat mentale processen zich hebben ontwikkeld en zijn blijven bestaan, zonder enig effect.

Dualisme met wederzijdse beïnvloeding: interactionisme

Interactionisme impliceert wél een wederzijdse beïnvloeding van lichaam en geest. Gangbaar bij het algemene publiek en psychiaters (Wallace 1988) 'it is not the most widely held view in the current philosophical and scientific community' (Paul Churchland 1984). De meest recente verdedigers van het interactionisme zijn Popper & Eccles (1977). De bezwaren (zie ook Kortmann 1997) zijn boven genoemd.

Er bestaat alleen lichaam óf alleen geest: monisme

Spinoza gaat uit van één substantie, God of natuur, met oneindig veel aspecten. Slechts twee hiervan kan de mens kennen: lichaam en geest. Deze zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden: het aspect hangt af van je gezichtspunt. Zoals eenzelfde geometrische figuur enerzijds bol is en anderzijds hol, wordt de mens in de *dubbelaspecttheorie* gezien als geest of lichaam. Een recente variant, de *persoonstheorie*, is verdedigd door Meijnsing (1986).

Het bestaan van materie is op de meest boude wijze ontkend in het door de Ierse bisschop Berkeley verdedigde *idealisme*. Volgens hem bestaat de werkelijkheid uitsluitend doordat zij wordt waargenomen ('Esse est percipi') door de geest (God). Het idealisme laat zich moeilijk rijmen met onze alledaagse ideeën hoe de wereld in elkaar zit en kent tegenwoordig weinig aanhang.

Het *materialisme* (volgens Schopenhauer 'de filosofie van het subject dat zichzelf vergeet') bleef lang in populariteit achter bij het dualisme. In de twintigste eeuw komt het materialisme echter naar voren, vooral vanwege groeiende onvrede met de ongrijpbare 'Ghost in the machine' die in het interactionisme wordt verondersteld.

Dient de psychiatrie te wachten tot het lichaam-geestprobleem opgelost is?

Recente vormen van materialisme: behaviorisme, identiteitstheorie, functionalisme en eliminatief materialisme

Behaviorisme – Ryle introduceert in *Concept of mind* het dispositie-begrip. Mentale termen zijn geen oorzaken van gedrag, maar deel van het concept gedrag: het zijn disposities, neigingen tot gedrag, onder bepaalde omstandigheden. Degene die de geest als iets ongrijpbaar oorzakelijks ziet, verwacht een causale relatie met een conceptuele en begaat daarmee een 'categorie-fout', zoals de toerist die na het bezichtigen van alle faculteitsgebouwen vraagt wanneer hij de universiteit te zien krijgt.

Het behaviorisme lijkt het lichaam-geestprobleem op elegante wijze weg te definiëren, echter:

- Tegen elke vorm van materialisme kan het 'qualia-probleem' worden ingebracht: het kwalitatieve aspect van onze innerlijke roerselen. Pijn is bijvoorbeeld niet enkel *pijngedrag*, maar ook *pijnbeleving*.
- Sommige mentale toestanden komen voor zonder uiterlijk waarneembaar gedrag. Iemand die pijn *voelt*, hoeft dit niet noodzakelijkerwijs met pijn *gedrag* te tonen.
- Omgekeerd is gedrag niet een voldoende voorwaarde voor een mentale toestand: pijn kan worden gesimuleerd.

Het behaviorisme hield slechts stand tot meer belovende materialistische theorieën opkwamen.

Identiteitstheorie – Deze stelt mentale toestanden identiek aan hersentoe-standen. Zo is hoofdpijn niet een gevolg of bijverschijnsel van een hersenproces: hoofdpijn *is* een hersenproces. Dat we de relatie met een hersenproces nu nog niet altijd kunnen vaststellen is geen bezwaar. In de geschiedenis van de wetenschap bleek vaker identiek wat eerst leek te verschillen: de Morgenster bleek bijvoorbeeld dezelfde als de Avondster. De identiteitstheorie volgde op de bloei van de neurowetenschappen. Penfield, bij epilepsiepatiënten op zoek naar het chirurgisch te verwijderen epileptogene focus, prikkelde de hersenschors rechtstreeks. Hierdoor riep hij allerlei zintuiglijke waarnemingen, gevoelens en andere sensaties op. Iemand beleefde zich terug in Zuid-Afrika, terwijl hij zich ook bewust van de operatie (onder lokale anesthesie) in Montreal. Mentale toestanden werden dus opgewekt door verandering van de hersentoestand.

Daarnaast toonde de computer allerlei gedrag waarbij mentale toestanden worden aangenomen: schaken, vertalen en probleemoplossen. Ook qua 'hardware' leek de overeenkomst tussen mens en computer groot. Zowel neuronen als computerrelais volgen het alles-of-nietsprincipe: vuren/niet vuren bij neuronen, aan/uit bij computerschakelaars (Meijsing 1986).

In de Nederlandse psychiatrie is de identiteitstheorie verdedigd door Van den Hoofdakker (1980) en sceptisch in twijfel getrokken door Kuilman (1988). Belangrijkste tegenargumenten zijn:

- De overeenkomst qua ‘hardware’ tussen computers en hersenen bleek bij nader onderzoek slechts oppervlakkig. In de hersenen spelen allerlei niet-digitale factoren een belangrijke rol: diameter van de axonen, vuurfrequentie en de chemische samenstelling van de neurotransmitters (Meijsing 1986).
- Empirisch gaan dezelfde mentale toestanden samen met verschillende hersentoestanden: een bepaalde hersenfunctie kan na beschadiging van het brein elders worden overgenomen.
- Identiteit omvat volgens de wet van Leibniz alle eigenschappen. Eén niet-gemeenschappelijke eigenschap (hersentoestanden zijn gelokaliseerd en mentale toestanden niet) is voldoende voor het verwerpen van identiteit.
- Kuilman (1988) plaatst een belangrijke kanttekening bij de experimenten van Penfield. De door hem beschreven gewaarwordingen werden weliswaar beleefd als levensecht, maar tegelijkertijd als wezensvreemd. Wat eraan ontbrak was het specifiek eigen karakter, vanouds vervat in de term ‘intentionaliteit’: de gerichtheid van het subject op een object.

Functionalisme – Gezien genoemde verschillen tussen hersenen en computers in hardware werd vervolgens gezocht naar analogie op het gebied van de ‘software’: het programma dat de verrichtingen van de machine stuurt (Vroon & Draaisma). Materiële eigenschappen van het fysische systeem doen er voor de functionalist niet toe (waarmee een bezwaar tegen de identiteitstheorie wordt ondervangen). Zoals het voor de functie van de computer niet uitmaakt of deze werkt op buizen, transistoren of chips, zo kan dezelfde functie ook worden vervuld door een systeem met neuronen, dendrieten en bloedvaten: alle genoemde hardware is functioneel equivalent.

Als kan worden aangetoond dat computers kunnen denken (Meijsing 1984; Frijda 1987) of zelfs voelen (Frijda 1981), geldt dit omgekeerd als bewijs voor de juistheid van de functionalistische stelling. Om deze vraag te operationaliseren stelt Turing in *Computing machinery and intelligence* (1950) een vraag-en-antwoordspel voor, waarbij de ondervrager moet uitmaken of hij antwoord krijgt van een mens of een machine.

In 1966 wordt het eerste programma geschreven dat de Turing Test met succes aflegt: Eliza. De functionalistische opvatting van het mentale kreeg in het computertijdperk veel aanhang.

Groot bezwaar blijft dat psychologische termen zo ver worden opgerekt dat verrichtingen van machines eronder kunnen vallen. Bovendien is ook het functionalisme kwetsbaar voor het ‘qualia-probleem’ en het probleem van intentionaliteit (Block 1981).

Dient de psychiatrie te wachten tot het lichaam-geestprobleem opgelost is?

Eliminatief materialisme – Volgens de laatste variant valt evenmin identiteit te verwachten tussen mentale en neurale gebeurtenissen, als tussen 'common sense'-psychologie en neurowetenschappen. Dat ligt niet aan de bezwaren die zijn ingebracht tegen de identiteitstheorie of het functionalisme, maar aan onze incomplete, verouderde 'folk psychology'. In tweeduizend jaar bracht deze geen wezenlijke empirische vooruitgang. Dit 'overblijfsel' zal dus eerder door een nieuwe neurowetenschap (Patricia Churchland 1986) worden geëlimineerd dan gereduceerd: vandaar de term eliminatief materialisme (Paul Churchland 1984).

Lichaam-geestprobleem: onopgelost

Bovenstaande bespreking leert dat geen enkele theorie zonder bezwaren is. Voorgestelde oplossingen zijn terug te voeren op het wegdefinieren van het probleem, dan wel het zodanig 'oprekken' van de betekenis van mentale termen dat de essentie (qualia en intentionaliteit) verdwijnt. 'At the current level of psychological, biological and philosophical sophistication any approach to the mind-body problem is scandalous; none avoids logical and empirical pitfalls' (Wallace 1988). Een 'neurophilosophy' die genoemde disciplines integreert, blijft vooralsnog toekomstmuziek.

Consequentie voor de hedendaagse psychiatrie

Voor de psychiatrie betekent dit voorlopig behelpen met de paradigma's passend bij de verschillende niveaus van het biopsychosociale model. Daarbij past bescheidenheid over wat kan worden gezegd over de interactie tussen die verschillende niveaus.

In de tussentijd moet er gewerkt worden: 'Psychiatrists cannot wait for ultimate explanations. The mind/brain problem is a form of ignorance, but it is only one of several that burden them. Psychiatrists are doctors with a practical goal: apply to patients the knowledge that is available, in whatever terms it comes and try to increase that knowledge by reflecting on that application' (McHugh 1987).

Weliswaar vindt de spectaculairste vooruitgang in kennis momenteel plaats op het gebied van de neurowetenschappen, maar er blijft een 'gigantische kloof tussen neurotransmitters en psychopathologie' (Kuilman 1988). Deze wordt net zomin overbrugd door interactie als door reductie. De psychiatrie dient zich bewust te zijn van de problematische relatie tussen lichaam en geest, zonder zich te laten reduceren tot geneeskunde van het een of het ander: wil de psychiater blijven bestaan, dan dient zij zowel dokter als psychotherapeut te zijn.

Summary: Should psychiatry await the solution of the mind-bodyproblem?

This paper addresses the relevant philosophical approaches to the mind-bodyproblem. It is argued that at the current state of affairs no unproblematic solution exists. Interactionism may have its difficulties, the same holds true for idealism and the various forms of materialism. A future 'neurophilosophy' may come to encompass behavioral sciences and neuroscience, meanwhile psychiatry should not be reduced to either psychotherapy or neurobiology. The psychiatrist should remain a psychotherapist as well as a physician.

Literatuur

- Block, N. (1981). *Readings in philosophy of psychology, vol. 1*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Bolton, D., & Hill, J. (1996). *Mind, meaning and mental disorder*. New York: Oxford University Press.
- Churchland, Patricia (1986). *Neurophilosophy*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Churchland, Paul (1984). *Matter and consciousness*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Dennett, D.C. (1991). *Consciousness explained*. Londen: Penguin.
- Frijda, N.H. (1981). Kunnen computers voelen? *Mededelingen*. Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.
- Frijda, N.H. (1987). Kunnen computers nu echt denken of niet? *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 42, 373-379.
- Hoofdakker, R.H. van den (1980). *Over hersenen en gedrag in de psychiatrie*. In A.W.M. Mooij & H. Procee (red.), *Aspecten van de psychiatrie*. Baarn: Ambo.
- Kortmann, F.A.M. (1997). Over het raadsel van lichaam en geest en de invloed ervan op de hedendaagse psychiatrie. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 39, 449-461.
- Kuilman, M. (1988). Knooppunten in het spanningsveld tussen hersenen en gedrag. *In de geest van het lichaam*. NCGV-reeks 126, Utrecht.
- Marres, R.W.M. (1985). *Filosofie van de geest*. Muiderberg: Coutinho.
- McHugh, P.R. (1987). Psychiatry and its scientific relatives. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 175, 10, 579-583.
- Meijsing, M. (1984). Kunnen computers echt denken? In G.A.M. Kempen (red.), *Kennis, mens en computer*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Meijsing, M. (1986). *Mens of machine?* Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Mooij, A.W.M. (1988). *De psychische realiteit*. Meppel: Boom.
- Popper, K.R., & Eccles, J.C. (1977). *The self and its brain*. Berlijn: Springer.
- Russell, B. (1946). *Geschiedenis der westerse filosofie*. Katwijk: Servire.
- Ryle, G. (1949). *The concept of mind*. Londen: Hutchinson.
- Turing, A.M. (1950). *Computing machinery and intelligence*. In D.R. Hofstadter & D.C. Dennett (1981), *The mind's I*. New York: Basic Books.
- Vroon, P., & Draaisma D. (1985). *De mens als metafoor*. Baarn: Ambo.
- Wallace, E.R. (1988). Mind-body, Monistic dual interactionism. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 176, 1, 4-21.

H. Koers is als psychiater werkzaam in algemeen ziekenhuis Overvecht te Utrecht. Correspondentieadres: Paranadreef 2, 3563 AZ Utrecht.

Het artikel werd voor publicatie geaccepteerd op 11-5-98.